

УДК 338.43.02 (477)

О.Л. Попова, доктор економічних наук

ДУ «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ АГРОСФЕРИ ТА ФОРМУВАННЯ АДЕКВАТНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ

Ринковій економіці крім створювальної місії притаманні ще й саморуйнівні засади, останні, головним чином, завдяки закладеному в її основу прагненню максимізації прибутку. Однак за беззастережного економічного детермінізму, зокрема на шкоду навколишньому природному середовищу і соціуму, економіка набуває ознак деструктивної економіки, яка фактично продукує від'ємну вартість, збиток. Проявом цієї економіки є хижацьке виробництво, що базується на проїданні ресурсів попереднього етапу розвитку (тобто, це «трофейна економіка»). Ще гірше, коли нинішнє покоління «проїдає» ресурси й наступних поколінь (це «боргова економіка»). Таким чином економіка, а, зрештою, й суспільство діють за принципом: «а після нас – хоч трава не росте».

Світовою комісією ООН з навколишнього середовища і розвитку (комісія Брундтланд, за прізвиськом її голови) визначено сталий розвиток як такий, що задовольняє потреби нинішнього покоління, але не загрожує здатності майбутніх задовольняти свої власні потреби. Якщо коротко висловити суть сталого розвитку, то це такий розвиток, за якого діти щасливіші від своїх батьків (Міжнародний соціально-екологічний союз). На Конференції ООН 1992 р. концепцію сталого розвитку визнано домінантою розвитку на ХХІ століття. Україна, підписавши відповідні міжнародні документи, взяла на себе зобов'язання рухатися шляхом такого розвитку.

Сталий розвиток означає гармонізоване зростання як економічних, так і соціальних та екологічних параметрів, забезпечуючи загальний прогрес суспільства в усіх його сферах протягом тривалого часу. Сьогодні ж надається пріоритет економічному зростанню, а соціальні й особливо екологічні завдання реалізуються за підходом – «люди зачекають, природа витримає».

На тлі нинішньої загальносуспільної несталості розвитку, не є виключенням й аграрна сфера. Саме поняття «агросфери» як найважливішої життєзабезпечуючої (виробничої і середовищної) системи найкраще вписується у контекст сталого розвитку, оскільки

цей розвиток об’єднуючи цілі – соціальну, економічну й екологічну, має об’єктами відповідно – суспільство, економіку і навколишнє середовище. Якщо проєкціювати ці цілі і об’єкти на агросферу, то стає очевидним, що доцільно вести мову про людський потенціал цієї сфери (соціальний аспект), аграрне виробництво (економічний аспект) та агроландшафти (екологічний аспект).

Особливістю ключових детермінант визначальників сталого розвитку агросфери є підвищення якості людського капіталу і соціальних активів, форм і методів агрогосподарування, виробленої продукції, інноваційності процесів, модернізації інститутів тощо. У системі критеріїв сталості цієї сфери головним є підвищення якості життя агровиробників, сільського населення, усієї нації на основі збереження її життєзабезпечуючих комплексів. Концептуальними засадами сталого розвитку агросфери як інтегрованої агросоціоекосистеми доцільно визнати такі: еколого-соціальний імператив у моделі розвитку, максимальне використання внутрішніх ресурсів за економії зовнішніх, ресурсозбереження, зрівноваженість галузевого і територіального розвитку, оптимальне поєднання великих і малих форм агрогосподарування, важливість превентивних еколого-убезпечувальних заходів, інноваційне застосування знань, досягнень науки і техніки.

У контексті сталого розвитку необхідно, щоб забезпечувався прогрес у функціонуванні всіх складових аграрної сфери. На практиці ж нині спостерігається майже одновекторна спрямованість на реалізацію інтересів капіталу, тобто економічних інтересів, через формування великотоварних агропідприємств латифундистського типу з метою одержання «ефекту масштабу», деформацію структури сільськогосподарського виробництва внаслідок скорочення тваринництва, сировинну експортну орієнтацію, скорочення працівників і обмеження їхньої заробітної плати, комерціалізацію та монокультуризацію тощо. Негативні соціально-екологічні наслідки цих процесів можна продемонструвати декількома прикладами.

Так, нині 59% сільськогосподарських підприємств мають площу сільгоспугідь понад 2 тис. га. Очевидно, що за концентрації землі у великих сільгосппідприємствах з інтенсивним господаруванням, переважанням рослинництва і відмовою від трудомісткого тваринництва обмежуються можливості зайнятості селян і одержання ними доходів від землі. Займаючи 50% у землекористуванні, сільгосппідприємства працевлаштовують лише 20% зайнятих у сільському господарстві.

Частка продукції економічно непривабливого тваринництва (продукція галузі протягом 12-ти років була збитковою і лише в 2008 і 2009 рр. намітилася певна стабілізація) у структурі валової продукції аграрних підприємств «дрейфувала» від 51% у 1990 р. до 38% у 2009 р. [1]. Вражаючим є той факт, що сьогодні в Україні 46% сільськогосподарських підприємств не ведуть тваринництва. Відтак значно скоротилися місця прикладання праці для селян, а також вкрай обмежилися можливості якісного поліпшення ґрунтів за рахунок органічних добрив.

Якщо в 1990 р. за умов жорсткого державного регулювання зарплата у сільському господарстві становила 95% середнього рівня в економіці, то в 2000 р. – 48% і це було «дно» міжгалузевої диференціації оплати праці, а у січні-серпні 2010 р. – 63%. Зарплата у галузі найнижча серед інших видів економічної діяльності (крім рибальства, рибництва). Нині склалася практично „революційна” ситуація: роботодавці – не хочуть платити більшу зарплату, нарікають, що нікому працювати, а працівники (як реальні, так і потенціальні) не хочуть працювати за таку низьку зарплату і вибирають трудову міграцію. Це щодо соціального аспекту несталості нинішнього розвитку агросфери.

Екологічну несталість характеризує насамперед хизацьке ставлення до землі нинішніх орендарів. Вони, порушуючи вимоги плодозміни, раціональної структури посівів, з року в рік вирощують найприбутковіші культури – пшеницю, ячмінь, сояшник і ріпак. Ці комерційні культури займають з року в рік 80–90% у структурі посівів сільгоспідприємств у АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях. Частка надто виснажливого ґрунт сояшнику в структурі посівної площі під урожай 2010 р. досягла 18,7%, а в спеціалізованих на цій культурі підприємствах – понад третину, тоді як раціональною є норма на рівні 10%. Частка цієї прибуткової культури висока у Харківській, Херсонській, Кіровоградській, Миколаївській областях – 20–28% та ще вища у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській і Запорізькій – 32–36%.

З 1 серпня 2010 р. мала набрати чинності постанова Кабінету Міністрів України №164, у якій затверджено нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах та допустимі нормативи періодичності вирощування культур на одному і тому самому полі [2]. Згідно з ними у регіонах, наприклад, частка сояшнику у посівах

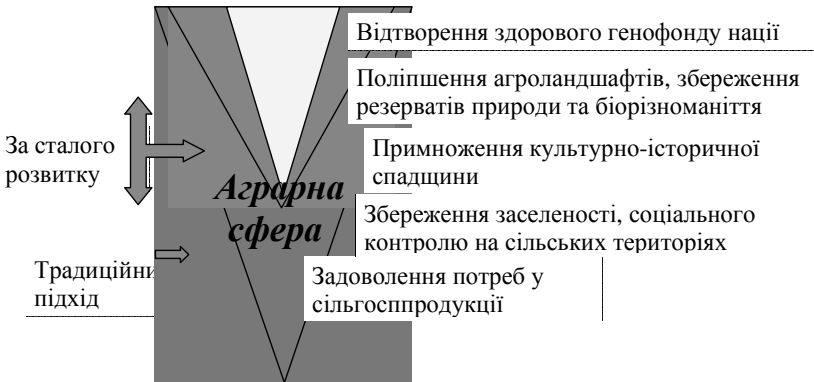
має становити від 0,5 до 10%, з верхньою межею для південностепового регіону до 15%, а повертатися він на одне і те ж саме поле мав би не раніше, ніж через сім років. Однак механізму регулювання дії цієї постанови не розробили, що дає змогу визнати її черговою декларацією про «наміри» чи «побажання». Виявилось, що «*поспішили*» (виділено – О.П.) з такою постановою; майже два десятки років нещадної комерційної експлуатації українських багатих чорноземів, перетворення їх в безплідну субстанцію замало для того, щоб негайно припинити цей процес. Законом України №2290 від 1 червня 2010 р. продовжено можливість відхилятися від затверджених проектів землеустрою, еколого-економічно обґрунтованих сівозмін та норм щодо впорядкування угідь до 1 січня 2012 р. Залишається відкритим питання, чи запроцює адміністративне покарання у вигляді штрафів за такі правопорушення з 2012р.?

Комерційна привабливість виробництва експортно орієнтованої продукції рослинництва на тлі нинішньої продовольчої кризи у світі й у подальшому сприятиме інтенсифікації монокультуризації, що призведе до поглиблення негативних соціально-екологічних наслідків. Слід усвідомлювати, що за сировинною експортною орієнтацією вітчизняного аграрного сектора приховується активний процес вивозу українських чорноземів з урожаєм, тоді як вивіз їх у натуральному вигляді свого часу викликав практично національне обурення.

В Україні не має альтернатив руху по шляху сталого розвитку, оскільки, по-перше – нарізла внутрішня потреба в цьому, а по-друге – відповідні міжнародні зобов'язання і євроінтеграційні прагнення. Внутрішня потреба зумовлена такими обставинами: катастрофічний стан ґрунтів (еродована майже третина орних земель), екологодеструктивні чинники негативно позначаються на економічній ефективності діяльності та якості продукції, агроландшафти, займаючи 2/3 території України, є середовищем проживання людей, а отже, значною мірою формують їхній добробут. Щодо глобалізаційних процесів, то Україна має виконувати підписані міжнародні документи щодо сталого розвитку, забезпечувати належну якість і екологічну безпеку агропродовольства в рамках СОТ, адаптувати та гармонізувати засади і механізми аграрного розвитку з прийнятими у рамках Спільної аграрної політики ЄС.

Сільське господарство завдяки притаманній генетичній сталості здатне забезпечити широкий спектр суспільних благ для людини і соціуму за умови реалізації його багатофункціональності (рис. 1). За

визначенням Організації економічного співробітництва і розвитку концепція багатофункціональності базується на визнанні сільського господарства діяльністю, яка забезпечує різні результати: створює не лише товари (продукти харчування, корми, волокно і біопаливо), але й продукти нетоварного характеру, такі як продовольча безпека, агроландшафт, збереження пам'яток культурної спадщини, котрі є суспільними благами. До цього переліку можна додати ще збереження заселеності й соціального контролю на сільських територіях, біорізноманіття та зрештою – відтворення здорового генофонду нації. Завдяки цьому сільське господарство є унікальним інструментом сталого суспільного розвитку, оскільки воно сприяє цьому розвитку як вид економічної діяльності, джерело доходів і постачальник екологічних послуг.

Рис. 1. Посилення суспільного значення агросфери за сталого її розвитку

Отже, сталий розвиток агросфери – це системні, орієнтовані на інтереси і потенціал людини, соціуму і суспільства загалом адаптивні за природою і якісні по суті цілеспрямовані зміни, що супроводжуються підвищенням еколого-економічної ефективності, соціально-економічної прогресивності та екологічної стійкості як щодо попередніх станів, так і досягнення раціональних моделей сталості на різних етапах еволюційного розвитку. Сталий розвиток агросфери має визначати стратегію нового етапу аграрного і сільського розвитку в Україні і стати вагомим складовою національної ідеї суспільного прогресу [див. 4]. З цією метою Україні потрібна нова стратегічна програма розвитку аграрної сфери,

пріоритетними векторами якої доцільно обрати такі цілі: підвищення конкурентоспроможності, забезпечення належної якості життя сільськогосподарських виробників, поліпшення природного середовища і сільської місцевості, активізація місцевої ділової ініціативи щодо розвитку. Це відповідатиме стратегічним векторам, визначеним Європейським Союзом на 2007–2013 рр.

До речі, в Україні лише з початку третього тисячоліття у законодавчих і нормативно-правових актах став застосовуватися термін „сталий розвиток”, як правило, окремо визначались стратегія соціально-економічного розвитку, соціальна політика та регламентувались деякі екологічні заходи. Перший нормативний документ в Україні щодо сталого розвитку – „Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, ухвалених на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003–2015 роки” передбачає заходи щодо подолання бідності, сприяння продуктивній зайнятості, розвитку туризму, підвищення енергоефективності, впровадження екологічних методів покращення родючості ґрунтів та боротьби із сільськогосподарськими шкідниками. У цій програмі як очікувані результати її виконання передбачено формування державної політики на принципах сталого розвитку. Першим галузевим документом у контексті сталого розвитку став Закон України „Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” від 2005 р., і в ньому зазначено, що ці засади спрямовані на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора. Однак вимогам сталого розвитку відповідають закладені тут дві стратегічні цілі – економічна ефективність і соціальний розвиток; разом з тим відсутні цільові орієнтири щодо екологічної складової.

Перехід вітчизняного аграрного виробництва на засади агроекологічної стратегії подальшого розвитку вимагає впровадження базових екологічних вимог і стандартів у практику; розроблення і схвалення Національного Кодексу сталого агрогосподарювання та відповідних механізмів його реалізації; налагодження ефективної передачі нових знань щодо методів агроекологічної діяльності через систему аграрної спеціальної освіти і консультацій. Запропоновані заходи увійшли до Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. окремим підрозділом «Формування агроекологічного іміджу України».

Слід привернути увагу до необхідності розроблення Національного Кодексу сталого агрогосподарювання за участю широкого загалу фахівців з різних сфер аграрної науки. Після схвалення Кодексу владними структурами він має стати керівним документом й

інструментом регулювання розвитку аграрної сфери у напрямі сталості. Основні засади Національного Кодексу сталого агрогосподарювання стосуватимуться недопущення і запобігання деградації ґрунту, ведення належної агротехніки, дотримання сівозмін, утримання органічних речовин у ґрунті, збереження природних осередків, зберігання та використання мінеральних і органічних добрив та засобів захисту рослин, дотримання гігієни в господарствах тощо. Тобто, Кодекс матиме вигляд зведення правил і вимог щодо належної практики сільського господарства.

Засади «належної практики сільського господарства» (Good Agricultural Practices – GAP) регламентовані в документах Європейського Союзу і трактуються як стандарти ведення сільського господарства, які має наслідувати раціонально орієнтований фермер. Країни-члени ЄС повинні визначити національні стандарти «належної практики сільського господарства». Зокрема, Польща напередодні вступу в ЄС опрацювала засади Належної (на польській мові – Звикла добра) сільськогосподарської практики.

Безперечно, важливе місце у впровадженні засад сталого розвитку в усі сфери життєдіяльності належить державі. Державне регулювання сталого розвитку аграрної сфери доцільно здійснювати за такими підходами:

- жорстке адміністрування особливо важливих аспектів аграрної діяльності (використання пестицидів, нітратного забруднення, впливу на навколишнє середовище великих тваринницьких комплексів, дотримання сівозмін тощо);
- реалізація еколого-соціальних вимог в «пакеті» (дотримання вимог належної практики сільського господарства, Національного Кодексу сталого агрогосподарювання);
- участь сільгоспвиробників у агроекологічних і соціальних програмах (екстенсифікація сільського господарства, збереження сільських ландшафтів, об'єктів культурної спадщини, біорізноманіття, ведення органічного сільського господарства, розвиток агротуризму тощо).

За «пакетного» підходу бюджетну підтримку сільгоспвиробникам слід надавати лише за обов'язкової умови дотримання ними еколого-соціальних вимог щодо сталого агрогосподарювання, принаймні щодо основних аспектів належної аграрної практики. Пропонується закласти такий механізм і довести його до сільгоспвиробників: лише за дотримання встановлених основних вимог, наприклад таких:

- недопущення деградації ґрунтів,
- дотримання сівозмін,

– належне зберігання органічних добрив, а загалом – за дотримання правил і вимог Національного Кодексу сталого агрогосподарювання, сільгоспвиробник може розраховувати на одержання бюджетних коштів підтримки за будь-якою державною програмою (рис. 2).

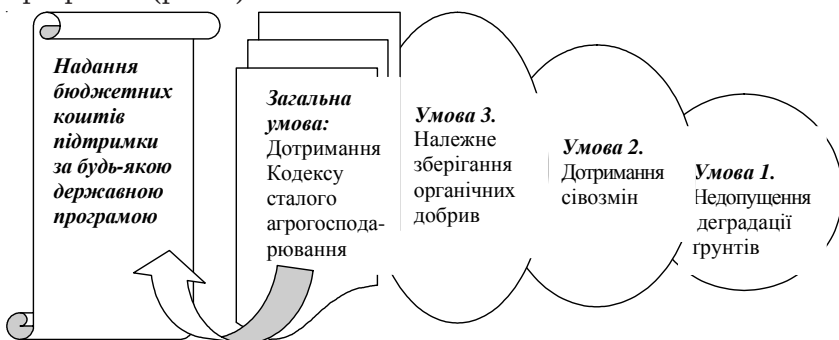

Рис. 2. Схема реалізації еколого-соціальних вимог у «пакеті» в рамках механізму державної підтримки

За недотримання встановлених вимог сільгоспвиробники мусять позбавлятися будь-якої державної підтримки. Сільгоспвиробників, які забезпечували екологічне господарювання і охорону навколишнього середовища понад базовий рівень належної аграрної практики, доцільно стимулювати спеціальними платежами в рамках агроекологічних цільових програм за продукування суспільних благ.

Зазначена вище схема організаційно-економічного механізму набула поширення в рамках Спільної аграрної політики ЄС і має назву – „екозумовленість”, „взаємні зобов’язання”, „взаємна згода” (англ. мовою – *cross-compliance*). Суть цієї схеми полягає в тому, що фермери, які прагнуть отримувати будь-яку підтримку, мають дотримуватися базових, мінімальних стандартів і вимог щодо господарювання, а саме: утримувати у сприятливому стані сільськогосподарські угіддя, відводити, за необхідності, частини їх під консервацію, домагатися екологічної безпеки продуктів харчування, гігієни в господарстві та сприятливих умов утримання худоби.

Насамкінець, часто висловлюється думка, що в Україні немає можливостей для руху по шляху сталого розвитку, оскільки спочатку потрібно збудувати економічне підґрунтя – «міцну економіку» для забезпечення соціального прогресу та розв’язання

екологічних проблем, а поки що для останніх немає коштів. Опонувати цим твердженням можна такі: по-перше, не завжди і не всі соціально-екологічні завдання вимагають коштів, як, наприклад, дотримання сівозмін; і по-друге, сформована «міцна економіка» не обов'язково означає краще вирішення соціальних і екологічних завдань. Це підтверджується як світовим досвідом – можна навести багато прикладів масштабного економічного зростання в розвинених нині країнах, яке не позначалося позитивно на соціальній та екологічній сферах, а діяло навпаки, що й призвело до ініціювання цими країнами концепції сталого розвитку. А також такий висновок витікає з наших досліджень на великому масиві сільськогосподарських підприємств – з істотним зростанням виручки і рентабельності соціальні параметри діяльності лише дещо поліпшуються, а екологічні – погіршуються*; по-третє, відомо, що в забезпеченні, превентивні заходи завжди обходяться дешевше, ніж виправлення ситуації, а отже: потрібно розуміти, що відкладення розв'язання соціально-екологічних проблем у подальшому вимагатиме значно більших обсягів коштів; по-четверте, якщо реалізувати економічні, соціальні й екологічні завдання в комплексі, то внаслідок ефекту синергії можна забезпечити вищий рівень суспільного добробуту в усіх сферах.

Отже, важливо сформулювати таке середовище, за якого сталий розвиток став би методологічним орієнтиром функціонування і розвитку всіх сфер життєдіяльності, «філософією» поведінки виробників і споживачів, і щоб за трикритеріальним підходом – з економічної, соціальної, екологічної позицій і очікуваних ефектів у всіх цих сферах – оцінювалися будь-який нормативно-правовий акт, господарське рішення, захід...

1. *Сільське господарство України у 2009 році: стат. зб. – К.: Держкомстат України. – 2010. – С. 44.*

2. *Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах: Постанова Кабінету Міністрів України №164 від 11.02.2010 р.*

3. *Про внесення зміни до пункту 1 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів”: Закон України №2290 від 01.06.2010 р.*

4. *Попова О.Л. Сталый розвиток агросфери України: політика і механізми. / О.Л. Попова. – НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 352 с.*

---

* Стаття за результатами зазначеного дослідження буде надрукована в журналі «Економіка і прогнозування» в кінці 2010 р.

У статті обґрунтовані основні засади сталого розвитку аграрної сфери з урахуванням визначених її складових – людського потенціалу, аграрного виробництва, агроландшафтів. Розглянуто окремі соціально-екологічні аспекти несталого функціонування агросфери на нинішньому етапі. Обґрунтовано необхідність, стратегічні напрями, деякі механізми сталого розвитку національної агросфери, що має стати вагомим складовою національної ідеї суспільного прогресу.

Ключові слова: *сталий розвиток, аграрна сфера, належна практика сільського господарства, державне регулювання.*

В статье обоснованы основные положения устойчивого развития аграрной сферы с учетом установленных ее составляющих – человеческого потенциала, аграрного производства, агроландшафтов. Рассмотрены некоторые социально-экологические аспекты неустойчивого функционирования агросферы на нынешнем этапе. Обоснованы необходимость, стратегические направления, некоторые механизмы устойчивого развития национальной агросферы, что должно стать существенной составляющей национальной идеи общественного прогресса.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, аграрная сфера, надлежащая практика сельского хозяйства, государственное регулирование.*

The article substantiates the main principles of sustainable development of agrarian sphere taking into account of its certain components - human potential, agrarian production, agrolandscapes. There are considered separate social-ecological aspects of instable functioning agrosphere at a present stage. The necessity, strategic directions, some mechanisms of sustainable development of national agrosphere are grounded what should become an essential constituent of the national idea of public progress.

Key words: *sustainable development, agrarian sphere, good practice of agriculture, state regulation.*